

Grijpvogels, Eenhoorns en het Visken Remora

Monsters en fabeldieren uit de rariteitenkamer

Jan de Hond

*In het Noordbrabants Museum is vanaf 20 september de tentoonstelling **Monsters & Fabeldieren** te zien.*

Bezoekers van de expositie kunnen zich vergapen aan draakjes op sterk water, hoorns van de legendarische eenhoorn, griffioenklauwen en opgezette zeemeerminnen. Tegenwoordig zijn dit hoogst zeldzame en merkwaardige voorwerpen die je niet snel in een museum verwacht. Maar enkele eeuwen geleden waren dergelijke objecten juist zeer gewild bij particuliere verzamelaars en kwamen regelmatig voor in rariteitenkabinetten, de voorlopers van de hedendaagse musea.

De Bossche rariteitenkamer

Ook 's-Hertogenbosch kende in de zeventiende en achttiende eeuw een rariteitenkamer. Stadsdokter Christoffel de Cock van Kerckwyck opende in 1677 een 'antiquiteit- en konstkamer' in de Vughterbinnenpoort. Deze middeleeuwse poort was, nadat zij haar verdedigingsfunctie had verloren, onder andere in gebruik geweest als gevangenis, vergaderruimte van het schuttersgilde en een 'Theater tot de ontleding' van het Bossche chirurgijngilde. En vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw konden bezoekers hier dus op verzoek de stadsverzameling bezichtigen. Ze werden getraakteerd op een zeer uiteenlopende collectie voorwerpen. Er werden zowel naturalia (flora en fauna) als artificialia (door mensen vervaardigde voorwerpen) tentoongesteld. Lokale relieken, zoals de maliënkolder van Lekkerbeetje of de skeletten van de Beren van Erp (een beruchte

Afb. 1. Reliekkruis met griffioenklauw (?) op fossiele zeeëgel, Duitsland, 14e eeuw (Museum Catharijneconvent, Utrecht).

bende die de Meierij lange tijd onveilig maakte), stonden gebroederlijk naast exotische curiositeiten als Turkse laarzen of Japanse messen. Restanten van bestaande diersoorten, zoals krokodillen of schildpadden, werden probleemloos gecombineerd met de overblijfselen van specimen die wij tegenwoordig als fabeldieren betitelen. Op die laatste categorie, de monsters en fabeldieren in de Bossche rariteitenkamer, wil ik hier wat dieper ingaan. Daarbij zal ik regelmatig verwijzen naar fabeldieren die nu op de tentoonstelling in het Noordbrabants Museum te zien zijn.

De oudste inventaris van de Bossche rariteitenkamer dateert uit 1730. Hierin vinden we exotische dieren, fabeldieren en misgeboorten en monsterlijke vergroeiingen. Tegenwoordig kunnen wij een duidelijk onderscheid maken tussen die categorieën, maar in de zestiende, zeventiende en het begin van de achttiende eeuw waren die grenzen veel minder helder. Dankzij de ontdekking van Amerika en de zeeroutes naar India en het Verre Oosten maakte men kennis met een enorme hoeveelheid nieuwe diersoorten. In de Europese steden konden nieuwsgierigen tegen betaling meegebrachte exoten als struisvogels, gordeldieren, egelvissen

Afb. 2. Hoorn van neushoorn op zilveren voet (vermoedelijk gebruikt als gifdetector op een adellijke eettafel), Zuid-Duitsland, 17e eeuw (Kunstammer Georg Laue, München).

of reuzenvaranen bekijken. Voor velen moesten deze diersoorten minstens zo vreemd geweest zijn als de fabeldieren die zij kenden uit de antieke en middeleeuwse traditie.

En zeg nu zelf, voor wie nooit een eenhoorn noch neushoorn in levende lijve heeft gezien, lijkt de eerste toch veel aannemelijker dan de laatste. En als blijkt dat er wel iets bestaat als een krokodil, waarom zouden er dan geen draken op de aardbol rondlopen? Pas toen op het eind van de achttiende eeuw de meeste witte plekken op de wereldkaart werden ingevuld, en ontdekkingsreizigers nog steeds geen basilissen, draken of griffioenen waren tegengekomen, verdween het geloof in fabeldieren.

Gryp-vogels

In 1730 was het nog niet zover. De Bossche inventaris vermeldt 'een kastje van alle bedenklyke soorten van Eyerdoppen' met onder andere drie eieren van de 'Vogel Struys, waarvan een heel konstig is besneden', vier van de casuaris (struisvogelachtige) en drie van 'Gryp-Vogels'. De struisvogel- en casuaris-eieren wekken weinig verbazing, maar die van de 'Gryp-Vogels' zijn wel heel merkwaardig. 'Gryp-Vogels' zijn immers griffioenen, een wonderlijk schepsel met de kop, de vleugels en de klauwen van een arend en het lijf en de poten van een leeuw. Deze fabeldieren waren al bekend in de klassieke Oudheid en in de Middeleeuwen werden griffioeneieren en griffioenklauwen verwerkt in kostbare relikhouders (afb. 1).

Afb. 3. Narwaltand met schedel, 18e of 19e eeuw (Kunstammer Georg Laue, München).

Getuige de Bossche inventaris werden deze zeer zeldzame eieren in het begin van de achttiende eeuw nog steeds verzameld. De stadscollectie bezat verder ook nog een 'beck van een Grypvogel'.

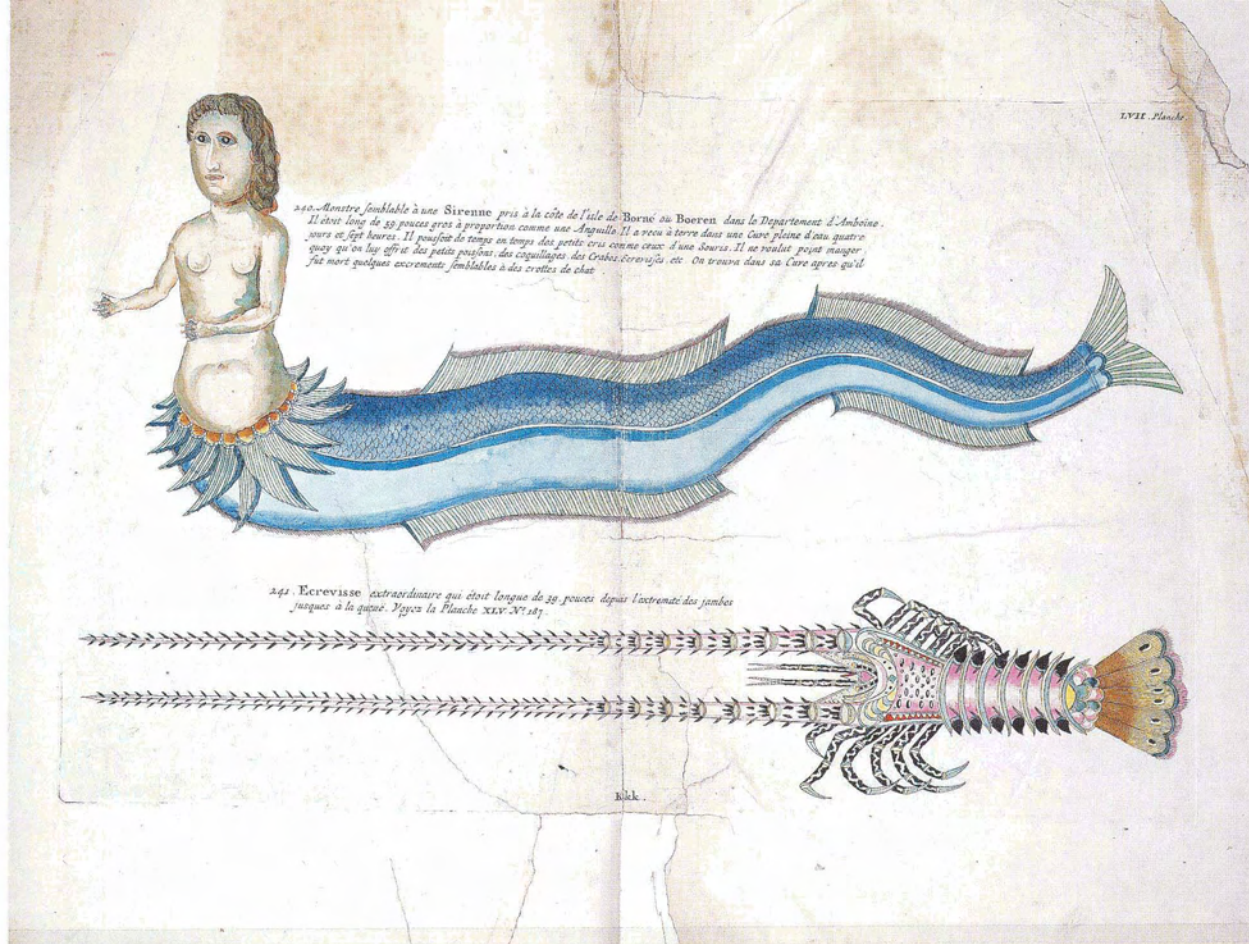
Het Visken Remora

Ook bij de afdeling zeedieren zien we die combinatie van 'echte', zij het exotische soorten en fabelvissen. Zeepaardjes en vliegende vissen behoren tot de eerste categorie, het 'Visken Remora' tot de laatste. De catalogus vertelt over dit bijzondere visje dat het 'een schip in volle zeilen kan tegenhouden'. Volgens de klassieke auteur Plinius was dit diertje, dat maar 15 centimeter lang was, een van de grootste wonderen der natuur. Het visje Remora ('vertraging' in het Latijn) was in staat om in zijn eentje reusachtige schepen stil te leggen. Tijdens de slag bij Actium (31 v. Chr.) zou een Remora het vlaggenschip van Marcus Antonius hebben stilgelegd, waarop zijn vloot in verwarring op de vlucht sloeg en hijzelf moest overstappen op het schip van zijn geliefde Cleopatra om het vege lijf te redden. Hierdoor kon zijn rivaal Octavianus als overwinnaar naar Rome terugkeren en later de eerste Romeinse keizer worden. Met dit onooglijke visje, dat echter wel de loop van de wereldgeschiedenis had veranderd, had het Bossche kabinet dus een bijzonder kleinood in huis. Overigens werd het diertje vanwege zijn vertragende werking door zwangere vrouwen ook als amulet tegen miskramen gedragen.

Eenhoorns

De rariteitenkamer bezat nog een voorwerp met een heilzame werking: de hoorn van een eenhoorn. In de inventaris staan maar liefst zes exemplaren

van deze wonderhoorn, die volgens de traditie een medicijn was tegen zeer uiteenlopende kwalen en een krachtig antigif en gifdetector. Die laatste eigenschap had de hoorn van de eenhoorn gemeen met die van een neushoorn (afb. 2). Het Bossche kabinet bezat dan ook 'een drink-schaal, uyt een Renoscerus Hoorn waar in het vergift zijn krakt verliest'. In werkelijkheid is de eenhoorn-hoorn de stootand van de narwal, een walvisachtige die voorkomt in de arctische wateren. Bij hoge uitzondering spoelden losse stootanden aan op de Europese stranden. In de Middeleeuwen werden ze beschouwd als afkomstig van de legendarische eenhoorn. Pas in het begin van de zeventiende eeuw, toen steeds meer

Afb. 4. Zeemeermin gevangen bij Boeroe.
(Uit: L. Renard, *Poissons, Ecrevisses et Crabes... que l'on trouve autour des Isles Moluques*, 1754)

Europeanen zich in de noordelijke poolzeeën waagden, zagen schippers met hun eigen ogen dat deze hoorns eigenlijk narwaltanden waren. Verzamelaars en eigenaars van rariteitenkabinetten wilden nu niet langer losse hoorns, maar hoorns met de schedel eraan vast, zodat ze konden zien of het een eenhoorn dan wel een narwal betrof (afb. 3). In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd duidelijk dat alle hoorns afkomstig waren van narwallen. Ook in de Bossche rariteitenkamer kon men 'de kop en hoorn van een seer groten eenhoorn, gekomen uyt de Straat Davids' bewonderen. Dit moet dus de schedel van een narwal geweest zijn, gezien de verwijzing naar Straat Davids in het arctische gebied. Toch werd het Bossche exemplaar in 1730 nog steeds een eenhoorn genoemd.

Kaboutermannekens en een zeegodin

In de bovenkamer stonden menselijke skeletten en preparaten van misgeboorten en monsterlijke vergroeiingen, zoals een dwerg van twaalf jaar, een kind met twee hoofden, een schaap met een mensenhoofd, een hermafrodiet en een 'kabouter manneken'. Aan het plafond hing een 'half-menselijk

restant: 'de staart van een zee-godin'. Waarschijnlijk ging het hier om de staart van een zeemeermin. Als we de oude reisverslagen mogen geloven werden zeemeerminnen tot in de achttiende eeuw waargenomen. In 1712 raakte een 'meermin of Boeronees Zeewijf' (Boeroe of Buru is de naam van een eiland in de Indische Archipel) verstrikt in de netten van een visser. Eenmaal aan wal – waar ze in een wastobbe werd ondergebracht – bleef het wijfje nog zeven uur leven. Praten deed ze niet: de kreten die ze voortbracht leken nog het meest op die van een muis. In *Poissons, Ecrevisses et Crabes*, een standaardwerk over de vissenpopulatie in de wateren rond de Molukken uitgegeven door Louis Renard in 1754, staat tussen allerlei platen van exotische vissen ook een afbeelding van het 'Boeronees Zeewijf' (afb. 4). Renard twijfelde kennelijk geen moment aan haar echtheid. Van iets later datum zijn de opgezette zeemeerminnen die op het eind van de achttiende eeuw menig rariteitenkabinet sierden. In tegenstelling tot het Bossche exemplaar hadden deze meerminnen ook nog een lijf. Dat was overigens niet het verleidelijke bovenlichaam dat doorgaans geassocieerd wordt met zeemeerminnen. Dit waren vervalsingen gemaakt van een gedroogd apenlijfje en een vissenstaart (afb. 5). Ze waren afkomstig uit Japanse griezelkabinetten. Handige zakenlieden exporteerden ze naar Europa waar ze werden tentoongesteld als zeemeerminnen.

Afb. 5. Zeemeermin (vervalsing gemaakt van een apenlijf en vissenstaart), Japan, ca. 1800 (Kunstammer Georg Laue, München).

De bezoekers

De Bossche rariteitenkamer heeft meer dan een eeuw bestaan. Wie de verzameling bezocht hebben, weten we niet met zekerheid. Er zijn helaas geen bezoekerslijsten bewaard gebleven. Ongetwijfeld zal de collectie veel nieuwsgierigen en sensatiezoekers getrokken hebben. Maar we mogen niet vergeten dat dergelijke verzamelingen ook gewaardeerd werden door serieus geïnteresseerden en professionals, zoals oudheidkundigen, zoölogen, botanisten en niet te vergeten medici. De Bossche rariteitenkamer was niet voor niets opgericht door de stadsdokter. De Vughterbinnenpoort was voor hen een van de zeldzame gelegenheden om zich te verdiepen in de anatomie. Ook de misgeboorten en monsterlijke vergroeiingen werden uit wetenschappelijke interesse bestudeerd. Had immers Francis Bacon, een van de grondleggers van de moderne wetenschap, niet gesteld dat juist het onderzoek naar uitzonderingen essentieel was voor een beter begrip van de wetmatigheden in de natuur?

Zelfs de restanten van fabeldieren als de griffioen, de eenhoorn of de zeemeermin dienden in de rariteitenkabinetten ook een wetenschappelijk doel. Nu moderne wetenschappers steeds vaker hard bewijs eisten voor ze iets voor waar aannamen, vervulden

deze restanten een essentieel bewijsstuk in het onderzoek naar het al of niet bestaan van fabeldieren. Een vraag die, zoals we al eerder zagen, zeker niet zo makkelijk te beantwoorden was nu Europa overspoeld werd met exotische diersoorten die tot voor kort nog onbekend waren. Aan het voorbeeld van de eenhoorn valt goed te zien hoe belangrijk de schedels uit de rariteitenkamers waren om het mysterie van de wonderbaarlijke wezens op te lossen.

Afb. 6. In 1660 sneed Matthias Merian 578 afbeeldingen van viervoetige dieren, waaronder deze eenhoorn.

(6)

- 18 Een Bambous of Riet, daar de Indianen haar Vaten van maken.
19. Het model van een Monstreus Vrouwen been, van pleister.
20. Een wonder groot Mans-been, konstig van Pleiter gemaakt.
21. De Broek van de Vrouw van den grooten Mogol.
22. Hare Babouzes ofte Schoenen.
23. Een wonder grote hairbal uyt de Maag van een Koë gesneden.
24. Negen grote Zee-hoorns.
25. Den Koning Cyrus en Aspasia, konstig van Pleister gemaakt.
26. Twee Indiaansse Calebassen.
27. Twee dito Gorgeletten.
28. Een Mandje door de Indianen konstig van Stroo gemaakt.
29. Een opgefette Oost-Indise Raaf en Patrys.
30. Een grote Mosselschulp, twee voeten lang.
31. Het Vel van een grote Hagedis.
32. Een Kanon met 6 Lopen, waar mede met eens te laden 30 maal kan geschoten worden
33. Het Af-beeldfel van een Vrouw tot Purmer-end.

(7)

- mer-end, welke op haar 72. Jaar een Hoorn uyt het Hoofd is gewassen van een half El lang.
34. Den Hoorn van gemelde Vrouw met Attestatie gesterkt.
 35. Een groot Slang Vel.
 36. Een Indiaanse Armodil.
 37. Een Jerusalemsche Veer.
 38. Vier Koppen van Perlamour op gedraide voeten.
 39. Den Afgod Jsidis van Palmhoud gesneden, welke voor 1400. Jaren by de Egiptenaren al wierd gedient, uyt Egipten gebragt in 't Jaar 1629. door de Heer David de Wilhem.
 40. De Kop en Hoorn van een seer groten Eenhoorn, gekomen uyt de Straat Davids.
 41. Een wonder grote Schagt van een Walvis.
 42. Een konstige Piramide van Yvoor, verbeeldende de vyf deelen des Lydens en Opstandinge J. Christi, met veel bywerk en versierzelen, seer konstig gesneden.
 43. De Schulp van een over grote Schildpad, gekomen uyt Africa.

A 4

44. Een

Tot slot

Tegen het einde van de achttiende eeuw liep de interesse voor de rariteitenkamers snel terug. De inhoud van deze algemene en gevarieerde verzamelingen werd niet langer serieus genomen; men verwachtte voortaan een meer wetenschappelijke en gespecialiseerde opzet. De restanten van monsters en fabeldieren waren inmiddels ontmaskerd als onderdelen van bestaande dieren of vervalsingen. De Bossche stadsverzameling haalde ternauwernood de negentiende eeuw. Reizigers getuigen dat de collectie reeds in de laatste decennia van de achttiende eeuw in een erbarmelijke staat verkeerde. Op 20 mei 1800 werden de laatste restanten publiekelijk verkocht. Sindsdien zijn de Bossche eenhoorns, griffoenen en zeemeerminnen spoorloos verdwenen. Wie hun familieleden wil leren kennen kan tot 4 januari 2004 terecht in het Noordbrabants Museum, waar onder andere een reconstructie van een rariteitenkabinet te zien is.

Afb. 7. Bladzijde uit het 'Register van alle voornaamste Rariteiten welke op de Antiquiteit en Konst-Kamer tot 's-Hertogenbosch vertoond worden' (1730), met vermelding van o.a. een eenhoorn.

Tentoonstelling

Monsters & fabeldieren

2500 jaar geschiedenis van randgevallen

20 september 2003 t/m 4 januari 2004,

Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch

Bronnen en literatuur

- Register van alle de voornaamste rariteiten welke op de antiquiteit en konst-kamer tot 's-Hertogenbosch vertoond worden ('s-Hertogenbosch 1730), aanwezig in de bibliotheek van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch
- Jan de Hond (red.), *Monsters & fabeldieren: 2500 jaar geschiedenis van Randgevallen* (Amsterdam 2003)
- Ellinoor Bergvelt & Renée Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik*, 2 dln., tent. cat. Amsterdams Historisch Museum (Amsterdam 1992).